

УНИВЕРСИТЕТ ВЪНШНА АНТРОПОЛОГИЧЕСКА ШКОЛА

В ПОИСКАХ СУЩНОСТИ

Сборник статей в честь 60-летия Н. Д. Руссева

*Под редакцией
М. Е. Ткачука и Г. Г. Атанасова*

Библиотека

КИШИНЕВ
2019

HIGH ANTHROPOLOGICAL SCHOOL UNIVERSITY

IN SEARCH OF THE ESSENCE

Essays in honour of Nicolai Russev
on the occasion of his 60th birthday

Edited by
M.E. Tkachuk and G.G. Atanasov

KISHINEV
2019

СОДЕРЖАНИЕ

AD GLORIAM

М. Е. Ткачук (<i>Кишинёв, Молдова</i>). Дунайская элегия Руссева	13
В. Йотов, А. Минчев (<i>Варна, България</i>). Приятелски и колегиален поздрав към Николай Руссев	19
О. А. Довгополова (<i>Одесса, Украина</i>). «Гораздо сложнее было с живыми...»: История одного поселка на границе тектонических сдвигов цивилизаций	21
Список печатных трудов Н. Д. Руссева	25

АНТИЧНЫЕ МОТИВЫ БАЛКАН

А. Минчев (<i>Варна, България</i>). Елинистически фигурални лампи от античного светилище на нос Свети Атанас край Бяла, Варненско	35
А. Орачев (<i>Ахтопол, България</i>). Българският поведенчески стереотип — кимане с глава в знак на съгласие у гетите в <i>Tristia</i> на Овидий	43
В. Йотов (<i>Варна, Болгария</i>). Античная печь III в. на мысе Св. Атанас, Варненская область, Болгария	55

РАННЕЕ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ У ГОРОЖАН И НОМАДОВ

С. Б. Сорочан (<i>Харьков, Украина</i>). Баптистерии раннесредневекового византийского Херсона: некоторые итоги изучения	67
М. М. Казанский (<i>Париж, Франция</i>). О «кочевнических юртах» на памятниках оседлого населения лесостепи (V—VIII вв.).	73

НУМИЗМАТИЧЕСКИЕ ЭТЮДЫ

А. В. Кривенко (<i>Тирасполь, Молдова</i>), М. Н. Бутырский (<i>Москва, Россия</i>). Монеты Латинской и Византийской империй из находок на территории Пруто-Днестровья.	89
Н. А. Алексеенко (<i>Симферополь, Крым</i>), Л. В. Дергачёва (<i>Бухарест, Румыния</i>). Молдавская монета на территории средневековой Таврики (краткий обзор) . . .	97

МАТЕРИЯ ЗНАЧЕНИЙ

- М. М. Чореф** (*Нижневартовск, Россия*). К вопросу о датировании совместного правления Радамсадия и Рескупорида V 109
- С. В. Белецкий** (*Санкт-Петербург, Россия*). Новый тип древнерусского княжеского знака 119
- Й. Валериев** (*Бургас, Бългрия*). Късномадски пандантиви амулети от района на Долния Дунав 125

РЕЛИКТЫ СТЕПЕЙ ЕВРАЗИИ

- Н. Н. Крадин** (*Владивосток, Россия*). Города в кочевых империях Внутренней Азии. 149
- М. В. Ельников** (*Запорожье, Украина*). Золотоордынское городище Конские Воды по письменным источникам, картографическим материалам и археологическим данным 171
- Л. Ф. Недашковский** (*Казань, Россия*). Остатки погребений, металлические, стеклянные и каменные изделия с Увецкого городища по архивным данным . . 191
- А. Н. Масловский** (*Азов, Россия*). Керамический комплекс как проявление культурного единства оседлого населения европейской части Золотой Орды. Краткий обзор. Общие и частности. 209

УКРАШЕНИЯ ЗОЛОТООРДЫНСКОЙ ЭПОХИ

- К. А. Руденко** (*Казань, Россия*). Золотые и серебряные браслеты XIII—XIV вв. из Булгарской области Золотой Орды: систематизация, атрибуция и датировка. . 239
- С. А. Фидельский** (*Тирасполь, Молдова*), **М. М. Чореф** (*Нижневартовск, Россия*). Бронзовое зеркало золотоордынского времени из окрестностей села Тея на левобережье Нижнего Днестра. 263
- М. В. Квитницкий** (*Тирасполь, Молдова*), **Н. П. Тельнов** (*Кишинёв, Молдова*), **С. Д. Лысенко** (*Киев, Украина*), **С. Н. Разумов**, **В. С. Синика** (*Тирасполь, Молдова*). Золотоордынский погребальный комплекс с зеркалом с изображением сфинксов на Нижнем Днестре 275
- С. С. Рябцева** (†). О некоторых предметах декорировки костюма и украшениях конца XIII — начала XV вв., связанных с золотоордынской традицией 291

ИЗ КУЛЬТУРОЛОГИИ КАРПАТО-ДНЕСТРОВСКИХ ЗЕМЕЛЬ

- И. П. Возный** (*Черновцы, Украина*). Клинковое оружие XII—XV вв. с территории междуречья Верхнего Прута и Среднего Днестра 309
- Б. М. Боднарюк** (*Черновцы, Украина*). Молдо-валашский этнический субстрат в эпоху раннего средневековья: аспекты цивилизационной идентификации в осмыслении румынских историков XX века 331

ЛИЧНОСТИ И ОБРАЗЫ ЭПОХ

- О. М. Луговой (*Одесса, Украина*). Григорий Цамблак и первое упоминание о Хаджибее 341
- А. В. Федорук (*Черновцы, Украина*). «Искусный и очень опытный стратег»: военная деятельность Ивана Русина на службе царей Тырновской Болгарии (20—30-е гг. XIV в.) 349
- Пл. Павлов (*Велико-Търново, България*). За култа към св. Филотея Търновска в средновековна България и Влахия 361
- И. Ф. Грек (*Кишинёв, Молдова*). Рождение историка-болгариста и общественника . . 367

«ОСЕНЬ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ»

- Г. Г. Атанасов, К. Р. Димов (*Силистра, България*). Отново за датировката и произхода на пафтите — *corrigenda et addenda* (По повод колекция в Дуловския музей от с. Окорш, Силистренско) 377
- А. В. Красножон (*Одесса, Украина*). Замок Хаджибей: история исследований, датировки, локализация 395
- А. В. Балух (*Черновцы, Украина*). Влияние польско-турецкого соперничества второй половины XVII в. на военно-политическую ситуацию в Карпато-Днестровском регионе 413

К ОСМЫСЛЕНИЮ ТЕОРИЙ И ЗАБЛУЖДЕНИЙ

- В. П. Кирилко (*Симферополь, Крым*). Терминологический аспект в изучении одоннефных храмов средневекового Крыма 427
- Б. Д. Борисов (*Велико-Търново, България*). Проблемът за средновековните сезонни селища от територията на дн. Югоизточна България (трансхуманс или номадизъм) 449
- В. Л. Мыц (*Санкт-Петербург, Россия*). Мнимое княжество Киркельское в Юго-Западном Крыму XIII—XV вв. 467
- Список сокращений. 475

CONTENTS

AD GLORIAM

M.E. Tkachuk (<i>Kishinev, Moldova</i>). Russev's Danubian Elegy	13
V. Yotov, A. Minchev (<i>Varna, Bulgaria</i>). Greetings to Nikolai Russev from Friends and Colleagues	19
O.A. Dovgopolova (<i>Odessa, Ukraine</i>). "Those alive were much harder to deal with...": history of a settlement on the border between tectonic shifts of civilizations	21
List of Published Scientific Works by N.D. Russev	25

CLASSICAL MOTIVES OF BALKANS

A. Minchev (<i>Varna, Bulgaria</i>). Hellenistic Plastic Lamps from the Ancient Sanctuary at Sveti Atanas Cape near Byala, Varna Region	35
A. Orachev (<i>Ahtopol, Bulgaria</i>). The Bulgarian Behavioral Stereotype, Head Nodding Used by the Getae as a Sign of Consent in Ovid's Tristia	43
V. Yotov (<i>Varna, Bulgaria</i>). Antique Kiln of 3rd Century on Sveti Atanas Cape, Varna Region, Bulgaria	55

EARLY MIDDLE AGES AT BURGHERS AND NOMADS

S.B. Sorochan (<i>Kharkiv, Ukraine</i>). Baptisteries of the Early Medieval Byzantine Cherson: some results of study	67
M.M. Kazanski (<i>Paris, France</i>). On the "Nomadic Yurts" on the Sites of the Settled Population of the Forest-steppe (5th—8th Centuries)	73

NUMISMATICAL SKETCHES

A.V. Crivenco (<i>Tiraspol, Moldova</i>), M.N. Butyrsky (<i>Moscow, Russian Federation</i>). Coins of the Latin and the Byzantine Empires by the Finds on the Territory of Prut-Dniester Region	89
N.A. Alekseienko (<i>Simferopol, Crimea</i>), L.V. Dergacheva (<i>Bucharest, Romania</i>). The Moldovan Currency Discovered in Medieval Taurica (short overview)	97

MATTER OF MEANINGS

- M.M. Choref** (*Nizhnevartovsk, Russian Federation*). **On Dating of the Joint Rule of Rhadamsades and Rhescuporis V** 109
- S. V. Beletsky** (*Saint Petersburg, Russian Federation*). **New Type of the Old Russian Princely Token** 119
- I. Valeriev** (*Burgas, Bulgaria*). **Late Nomadic Pendent Amulets from the Lower Danube** . 125

RELICS OF THE STEPPE EURASIA

- N. N. Kradin** (*Vladivostok, Russian Federation*). **Cities in Nomadic Empires of Inner Asia** 149
- M. V. Elnikov** (*Zaporizhzhia, Ukraine*). **Golden Horde Hillfort Konskie Vody by Written Sources, Cartographic Materials and Archaeological Data** 171
- L. F. Nedashkovsky** (*Kazan, Russian Federation*). **The Remains of Burials, Metal, Glass and Stone Wares from the Uvek Hillfort by Archival Materials** 191
- A. N. Maslovskiy** (*Azov, Russian Federation*). **Ceramic Complex as a Sign of Cultural Unity of Settled Population of Golden Horde. Brief review. Common and particular** . . 209

DECORATIONS OF THE GOLDEN HORDE TIME

- K. A. Rudenko** (*Kazan, Russian Federation*). **Gold and Silver Bracelets of the 13th—14th Centuries from the Bulgar Region of the Golden Horde: systematization, attribution and dating** 239
- S. A. Fidelski** (*Tiraspol, Moldova*), **M. M. Choref** (*Nizhnevartovsk, Russian Federation*). **A Bronze Mirror of the Golden Horde Time from the Outskirts of the Teia Village on the Left Bank of the Lower Dniester** 263
- M. V. Kvitnytskyi** (*Tiraspol, Moldova*), **N. P. Telnov** (*Kishinev, Moldova*), **S. D. Lysenko** (*Kiev, Ukraine*), **S. N. Razumov**, **V. S. Sinika** (*Tiraspol, Moldova*). **Golden Horde Grave with a Mirror with the Image of Sphinxes in the Lower Dniester Region** 275
- S. S. Ryabtseva** (†). **On Some Elements of Costume Decoration and Adornments of the Late 13th — Early 15th Centuries Associated with the Golden Horde Tradition** . . 291

PAGES FROM THE CULTUROLOGY OF THE CARPATHIAN-DNIESTER LANDS

- I. P. Vozny** (*Chernivtsi, Ukraine*). **The Blade Weapon of the 12th—15th Centuries from the Territory between the Upper Prut and the Middle Dniester** 309
- B. M. Bodnariuk** (*Chernivtsi, Ukraine*). **Moldo-Wallachian Ethnic Substrate in the Early Middle Ages: aspects of civilization identification as understood by the Romanian historians of the 20th century** 331

PERSONS AND IMAGES OF THE TIME

O.M. Lugovyi (<i>Odessa, Ukraine</i>). Grigorij Tsamblak and the First Record of Khadjibey	341
A. V. Fedoruk (<i>Chernivtsi, Ukraine</i>). “A Skilled and Very Experienced Strategist”: Military Activities of Ivan Rusin in the Service of the Tsars of Tarnovo Bulgaria (20—30s years of the 14th century)	349
Pl. Pavlov (<i>Veliko Tarnovo, Bulgaria</i>). The Cult of St. Phylotea of Tarnovo in Medieval Bulgaria and Wallachia	361
I. F. Grek (<i>Kishinev, Moldova</i>). Birth of a Historian-Bulgarist and Social Activist	367

“THE AUTUMN OF THE MIDDLE AGES”

G. G. Atanasov, K. R. Dimov (<i>Silistra, Bulgaria</i>). Once Again about the Dating and Origin of the Clasps Called Pafta — corrigenda et addenda (On the occasion of the collection in the museum of Dulovo, found in the area of Okorsh, Silistra region) . . .	377
A. V. Krasnozhon (<i>Odessa, Ukraine</i>). The Khadzhibey Castle: History of Research, Dating, Localization	395
O. V. Balukh (<i>Chernivtsi, Ukraine</i>). The Influence of the Polish-Turkish Rivalry in the Second Half of the 17th Century on the Military and Political Situation in the Carpathian-Dniester Region	413

UNDERSTANDING THEORIES AND DELUSIONS

V. P. Kirilko (<i>Simferopol, Crimea</i>). Terminological Aspect in Studies of Single-Nave Basilicas in the Medieval Crimea	427
B. D. Borisov (<i>Veliko Tarnovo, Bulgaria</i>). The Problem of the Seasonal Settlements on the Territory of Today’s South-Eastern Bulgaria (Transhumance or Nomadism)	449
V. L. Mytz (<i>Saint Petersburg, Russian Federation</i>). The Imaginary <i>Kirkel</i> Principality in South-Western Crimea (13th—15th Centuries)	467
Abbreviations	475

Й. Валериев

Къснономадски пандантиви амулети от района на Долния Дунав

Keywords: Lower Danube, 11th—12th cc., nomads, Pechenegs (Patzinak), Ouzoi, Cumans, pendent amulets, leaf-shaped, rectangular/trapezium-shaped, lunula/palmetto

Ключевые слова: Нижний Дунай, XI—XII вв., кочевники, печенеги, узы, куманы, амулеты-подвески, листовидные, прямоугольные/трапециевидные, полумесяц/пальметта

I. Valeriev

Late Nomadic Pendent Amulets from the Lower Danube

The article presents the so called late nomadic pendent amulets from the territories on the Lower Danube. They were cast from different metal alloys. The article is supplied by a catalogue of pendants from Bulgaria, Romania and Moldova and a table with metallographic study of some of the amulets.

The pendants are attributed to the late nomads: Pechenegs (Patzinak), Ouzoi, and Cumans, and are dated to the 10th—12th centuries. The author divided the pendants in three groups according to their form: 1) leaf-shaped, 2) rectangular/trapezium-shaped, 3) lunula/palmetto form.

Й. Валериев

Амулети-подвески поздних кочевников из Нижнего Подунавья

В статье представлены так называемые амулети-подвески поздних кочевников из Нижнего Подунавья, сделанные из различных металлических сплавов. Статья дополнена каталогом подвесок из Болгарии, Румынии и Молдовы, а также таблицей, содержащей металлографическое исследование некоторых амулетов.

Рассматриваемые подвески приписываются поздним кочевникам: печенегам, узам и куманам, и датируются X—XII веком. В настоящей статье подвески разделены на три группы согласно форме: 1) листовидные, 2) прямоугольные/трапециевидные, 3) в форме полумесяца/пальметты.

Сред разнообразните археологически паметници на металопластиката, които са отнасяни към материалната култура на нахлуващите и настанили се в земите на Долния Дунав през XI—XII в. късни номади — преизползвани детайли за конска амуниция (Дончева-Петкова 2005), така нар. амулети конници (Рашев 2003: 162—163; 2008: 224—225), сфероконични звънчета (Димитров 1995: 65—66, рис. 6: 5; Дончева-Петкова 2005: 94—95) и др. — принадлежат и различни по форма пандантиви, определяни още и като амулети (карта 1).

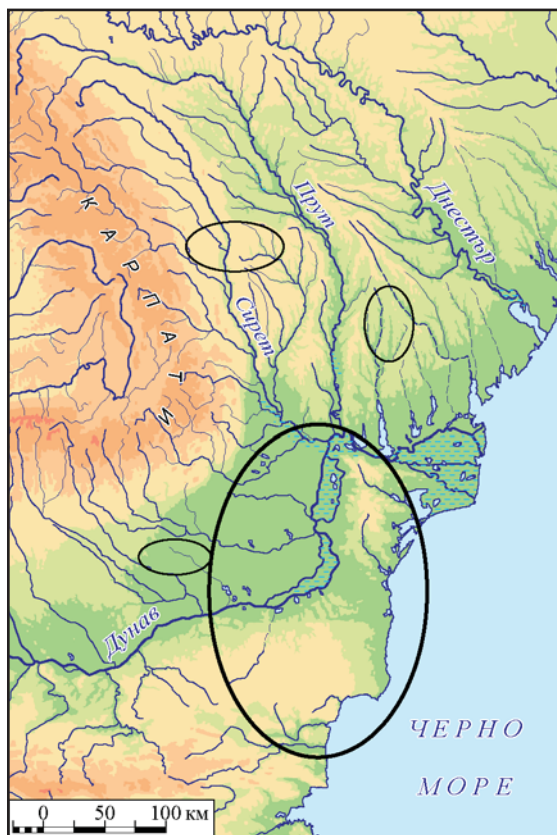
Изготвяни са от различни метални сплави чрез отливане в едностранни калъпи. Процентно най-голямо е съдържанието на мед (Cu = cuprum), на следващо място на калай (Sn = stannum) и на олово (Pb = plumbum) — виж приложението¹. Откриването на някол-

ко такива паметника в гробове дава основание на повечето изследователи да ги свържат с материалната и духовната култура на печенегите.

Голяма част от публикациите на къснономадски пандантиви са кратки съобщения за един или няколко паметника (Плетнёва 1958: 159, рис. 4: 1; Spinei 1973: 277—292; Barnea 1976: 275—278; Гаврилина 1985: 214; Diaconu 1987: 113—114; Papasima 1990: 359—361; Йотов 2000: 209—212) или във връзка с публикуване на определен археологически обект (Suceveanu 1973: 495—502). Има и няколко опити за обобщаващи статии (Гаврилина 1985: 214—226; Рябцева 2005: 350—358).

На този етап на научното дирене, систематизирането на тези паметници се изразява основно в определянето на голяма част от пандантивите като „листовидни” — “foliases” (Diaconu 1987: 113—114; Papasima 1990: 359—361; Рябцева 2005: 350—358). Мисля, че публикуваните от V. Spinei (Spinei 1973: 277—292) и I. Barnea (Barnea 1976: 275—278) както и нови, непубликувани пандантиви,

¹ Анализите са дело на инж. д-р Й. Бояджиев от ТУ — Варна с помощта на преносим XRF анализатор „Bruker S1 Sorter“ — специализиран за определяне елементното съдържание на метални сплави. Благодаря на инж. Бояджиев за съдействието.

Карта 1. Разпространение на свързаните с късните номади пандантиви амулети на Долния Дунав.

Map 1. Distribution of pendant amulets associated with late nomads, the Lower Danube area.

които ще представя по-долу позволяват обособяването на къснономадските пандантиви в групи — основно според формата.

Група I. Листовидни ажурни (обр. 1; каталог №1—49)²

Най-много на брой са публикуваните листовидни/сърцевидни ажурни пандантиви. Географският ареал на разпространението им е от Заволжието, през долното течение на реки-

² Към групата на „печенежките“ ажурни амулети, според мен погрешно се причисляват два пандантива от Исакча и Махмудия (Румъния) — според G. Mănucu-Adameșteanu флоралните мотиви изобразени на тези два амулета са по-характерни за периода XIII—XIV в., отколкото за периода XI—XI в. (Oberländer-Târnoveanu 1980: 66, Pl. 10: 26; Mănucu-Adameșteanu 1984: 243, Pl. 3: 25; Madgearu 2003: 52, 55, map II; Курта 2013: 13, рис. 7; Fiedler 2013: 272—275, Abb. 7. Към групата на „печенежките“ листовидни ажурни амулети погрешно е сложен и един оловен предмет произхождащ от Варна (Йотов 2000: 210, рис. 1: 1; Курта 2013: 12).

те Волга и Дон, историко-географската област Молдова до Долния Дунав и земите северно от Източна Стара планина. Стилизираните изображения на листовидните ажурни пандантиви се определят като „дървото на живота“, птица в полет, гушер и с основание позволява интерпретацията им също и като амулети/апотропеи (Плетнёва 1958: 159; Атанасов 1986: 80; Йотов 2000: 242; Рябцева 2005: 351)³.

Като пример и основание за датирането в края на X — началото на XI в. на тази група паметници се дава публикувания от С.А. Плетнёва пандантив от детски гроб в некропола на крепостта Саркел-Белая Вежа — фрагменти от подобни пандантиви са открити и в самата крепост (Плетнёва 1958: 159, рис. 4: 1).

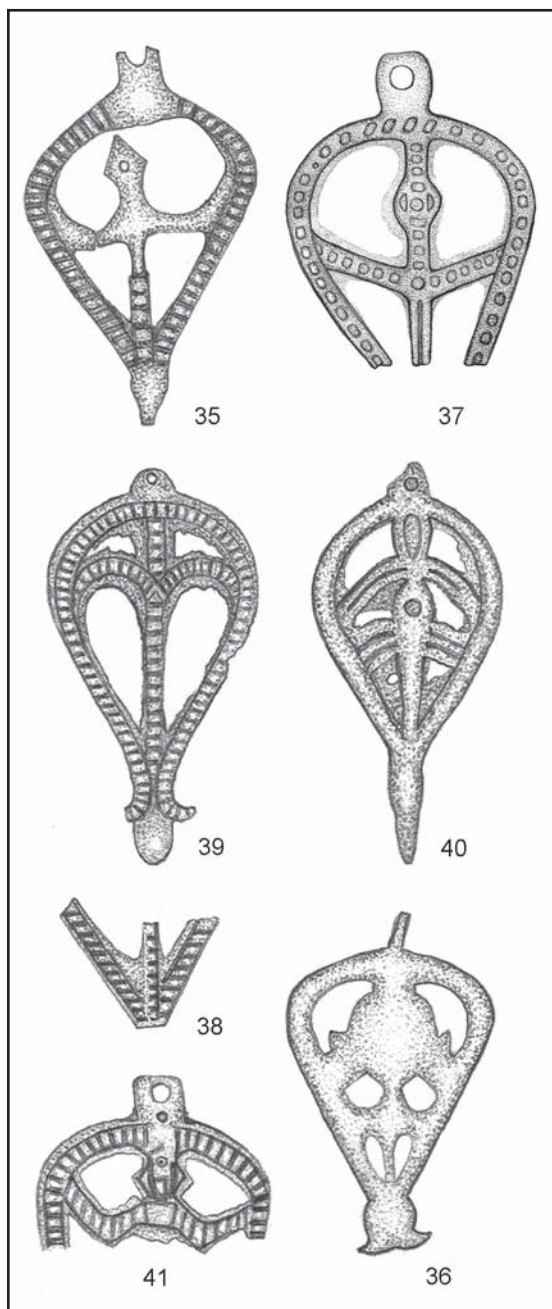
Друг пример е женски гроб от Лапас, Астраханска област (Русия), където сред разнообразния гробен инвентар има и четири ажурни пандантива, четири арабски дирхеми от 954—955 г. и един меден фелс с датировка 958—959 г. (Филипченко 1959: 239—242; Курта 2013: 12).

На юг от р. Дунав със сигурна датировка в първата третина на XI в. е пандантивът от Скала (кат. №20), който е намерен в руините на наземните жилища заедно с анонимни фолиси клас А и клас В (края на X — първа третина на XI в.) (Йотов, Атанасов 1998: 48, 120, рис. 86: 1); Дончева-Петкова 2005: 92). Пандантивът от гроб в некропола при Одръци (кат. №21) може да се отнесе най-късно до средата на XI в. (Дончева-Петкова 2005: 92—93, 172, таб. XXVI: 121_o). От Силистра е пандантив (кат. №3), който е открит във втори-чен гроб в средновековната базилика (Ангелова 2002: 34, таб. XII1 (A); 2013: 250).

Повечето от пандантивите са намерени в детски и женски гробове, но нараства и броя на случайните находки от средновековни градове и селища (Гаврилина 1985: 214; Йотов 2000: 209—212; Курта 2013: 12).

Според някои автори, наличието на полуфабрикати на „печенежки“ ажурни пандантиви от „Глоджево“ и друг с неизвестно местонамиране в Североизточна България (кат. №22, 41) показват, че някои са изготвяни в зе-

³ За орнаментацията на амулетите виж: Гаврилина 1985: 216—224; Рябцева 2005: 351—358. Предполага се, че амулетите са имали функция на „апотропей“ и е трябвало да защитават носещите ги жени, а също да им осигуряват и плодородие (Гаврилина 1985: 222; Курта 2013: 12).

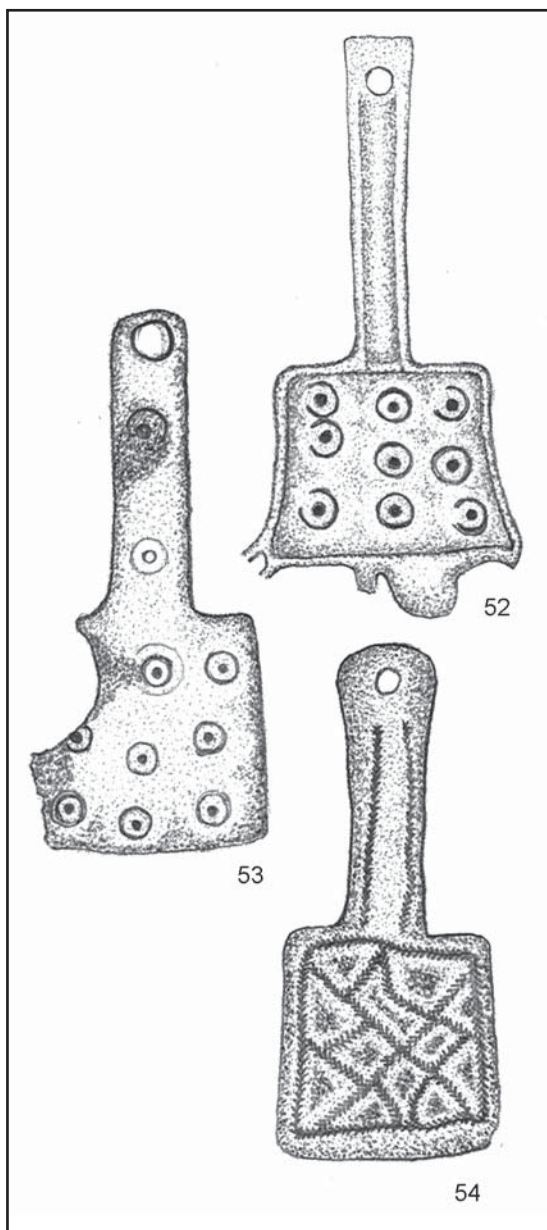

Обр. 1. Листовидни ажурни къснономадски пандантиви амулети (номерата съответстват на каталога).

Fig. 1. Lamellar open-work late nomadic pendant amulets (numbers as per the catalog).

мите на Долния Дунав (Йотов 2000: 210; Курта 2013: 12).

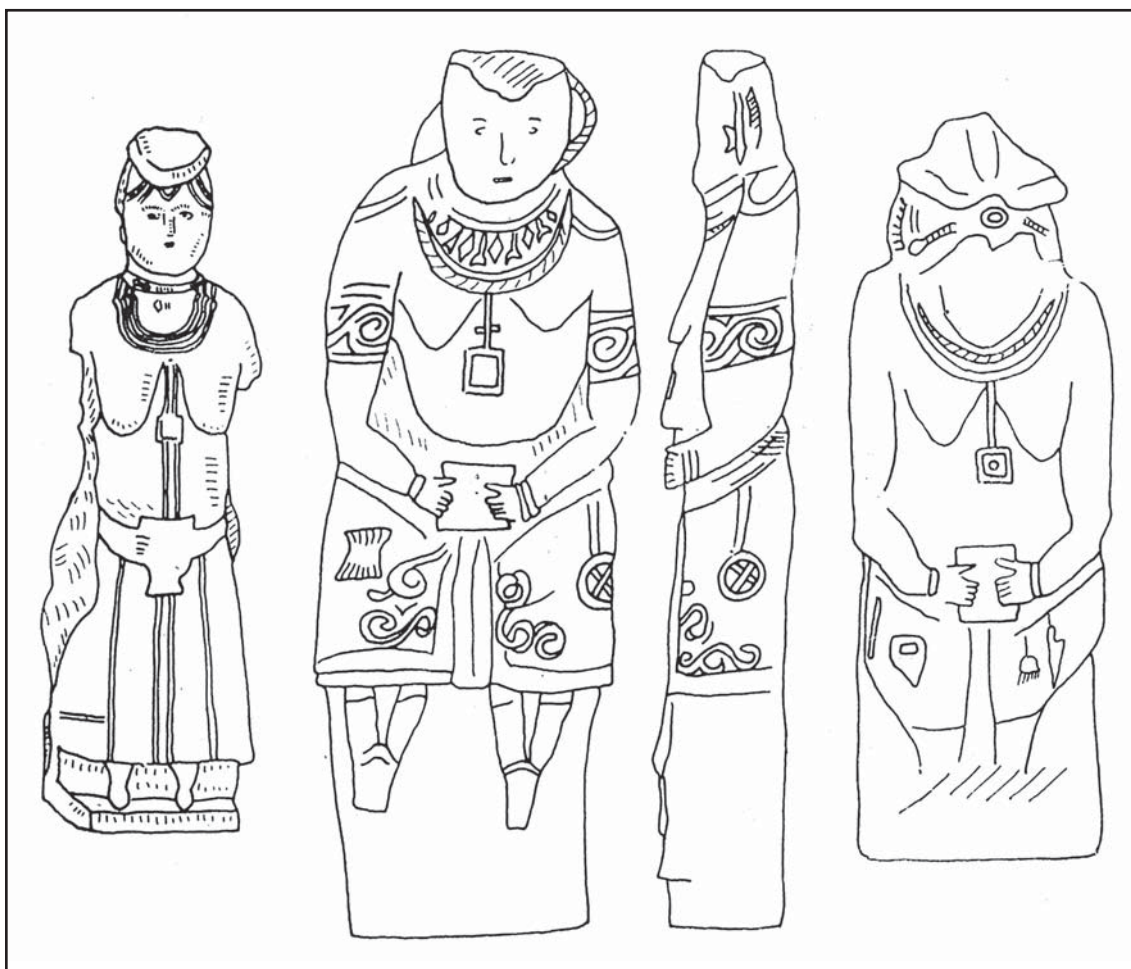
Въпреки че към момента изследователите приемат тези пандантиви-амулети за типично печенежки атрибут, то прави впечатление, че все още подобни не са известни от земите на Панонската низина и Поморавието,

Обр. 2. Правоъгълни къснономадски пандантиви амулети (номерата съответстват на каталога).

Fig. 2. Rectangular late nomadic pendant amulets (numbers as per the catalog).

където както е известно от писмените извори и археологическите данни са се заселили печенеги. От Банат са познати двойни пандантиви със сърцевидна форма (определени са и като апликации), някои от тях с ажурни прорези. Отнасят се към културата Бело Бърдо (X—XII в.), но се свързват с късните номади поселили се по Среден Дунав през този период (Оџа 2008: 170—171, Pl. 20; Țeicu 2009: 62—63, Pl. 37).

Обр. 3. „Каменни баби“ от Южноруската степ с „правоъгълни“ амулети.

Fig. 3. Stone stelae from the South Russian steppe, with 'rectangular' amulets

Група II. Правоъгълни (обр. 2; кат №50—55)

Друга група пандантиви, които се свързват с материалната култура на късните номади имат в долната си част правоъгълна или трапецовидна форма. Известни са ми три такива паметника — един произхожда от Тодирени, окръг Ботошани, Румъния — западно от долното течение на р. Прут (кат. №55) (Spinei 1973: 277—281, fig. 2: 1), а други два от средновековния пласт над крепостта Диногеция-Гарван — на южния бряг на р. Дунав (кат. №50, 51) (Barnea 1976: 276—277).

Пандантивът от Тодирени е от къснономадски гроб и е открит заедно с два листообразни ажурни пандантива. Пак от района на Тодирени произхожда и друг къснономадски гроб, в който са открити останките от два коня (Spinei 1973: 277—281, fig. 1: 1, 2: 1;

Spinei 1985: 117). V. Spinei смята, че амулетите от Тодирени принадлежат на печенеги или узи и посочва като паралел на тези амулети подобни изображения от някои „каменни баби“ от Южноруската степ (обр. 3), които се свързват най-вече с материалната култура на куманите (Spinei 1973: 280—282, 291, fig. 3: 1—3)⁴.

За I. Barnea двата правоъгълни пандантива-амулети от Диногеция-Гарван са свързани с присъствието най-общо на печенеги, узи и кумани на Долния Дунав през XI—XII в. (Barnea 1976: 276—277). Обитаването в Диногеция прекъсва при печенежкото нападение от 1121—1122 г. или при куманското от 1148 г., като по-вероятна е първата възможност

⁴ За „каменните баби“ виж: Нарожный 2003: 245—274, и посочената литература.

(Bolşacov-Ghimpu 1967: 543—549; Diaconu 1978: 62—71, 88—89; Mănuclu-Adameşteanu 2001: 195—196).

От средновековния пласт над Римската баня във Варна, където както бе споменато по-горе са открити и няколко ажурни пандантива-амулети, произхождат два пандантива-амулети (кат. №52, 53) — единият (кат. №52) е сходен с тези от Диногечия-Гарван. Друг пандантив (кат. №54) с подобна форма ми е известен от частна колекция — произхожда някъде от Североизточна България.

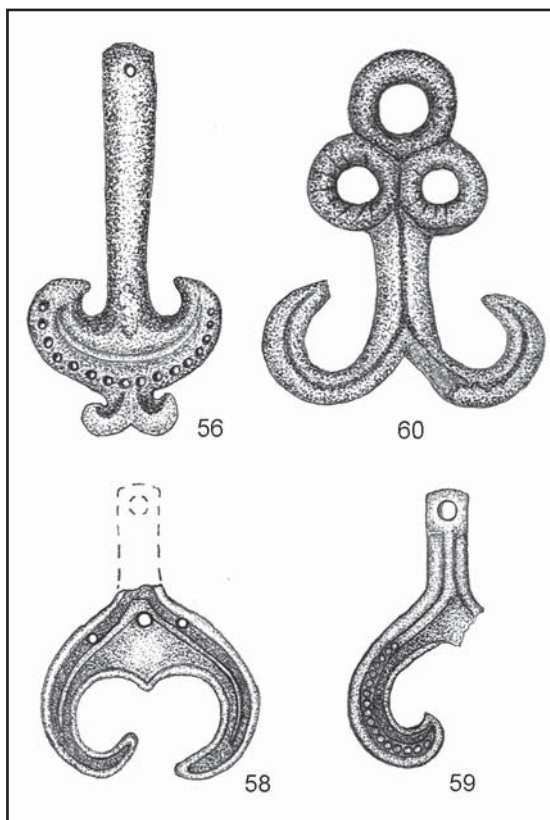
Спирайки се на „правоъгълния“ по форма пандантив от Тодирени V. Spinei посочва любопитен паралел върху определяните като кумански скулптурни човешки фигури — така нар. „каменни баби“ (Spinei 1973: 277—281, fig. 1: 1, 2: 1). Доколкото тези паметници са поне с едно столетие по-късни от датата на пандантивите-амулети, то несъмнено въпросът за приемствеността на материалната и духовната култура у сродните степни народи изисква по-обстоятелствен анализ.

Група III. Луновидни и палметовидни (обр. 4; кат. №56—60)

Пандантиви-амулети с луновидна или палметовидна форма не са включвани досега към паметниците на металопластиката, които могат да бъдат свързани с късните номади.

Мисля, че засега в тази група могат да бъдат включени един луновиден пандантив-амулет, произхождащ от средновековния пласт над Римската баня във Варна (кат. №56), два от Плиска (кат. №57, 58) и два някъде от Североизточна България (кат. №59, 60).

Формата на тези амулети намира сходства с орнаментацията на вторично употребена сребърна апликация от детски гроб от некропола покрай Източната порта в Плиска изработена чрез изковаване и орнаментирана с палметовидни елементи (Димитров 1995: 49, рис. 10: 10), също така с две кръгли бронзови апликации от Саркел-Белая Вежа и Диногечия-Гарван (Артамонов 1958: 43, рис. 30; Barnea 1967: 294, fig. 173: 6)⁵ и с един листовиден начелник от къснономадски гроб при

Обр. 4. Луновидни и палметовидни къснономадски пандантиви амулети.

Fig. 4. Late nomads' lunar and palmetto pendant amulets.

с. Тузла (Одеска област) и др. (Станко 1960: 281—284, рис. 4)⁶.

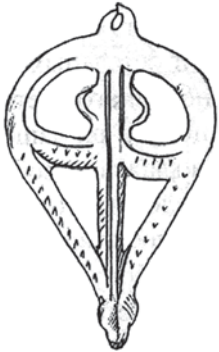

Така с представените в три групи — според формата на основната им част пандантиви, на първо място се добавят няколко нови паметника на къснономадската материална и духовна култура на Долния Дунав през XI—XII в. Без съмнение определянето на тия паметници и като амулети е справедливо. Свързването им с печенегите изглежда най-вероятно, но от друга страна паралелите подсказват, че едва ли културата на последните се е различавала съществено от тази на често споменаваните в писмените извори заедно с тях узи и кумани.

⁵ Кръглите апликации се свързват най-вече с материалната култура на печенегите (Дончева-Петкова 2005: 130—145, 150—154, 170—173, рис. 25, 26).

⁶ Виж различни ремъчни украшения с подобна орнаментация от Южноруската степ приписвани на печенегите и узите у: Орлов 1984: 34, рис. 4: 25—56.

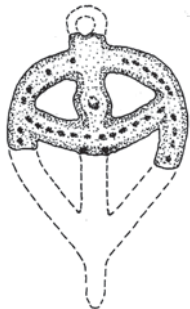

**Каталог на къснономадските пандантиви-амулети
от България, Румъния и Молдова
Група I. Ажурни**

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери (см) Други бележки	Литература
1	Силистра-Дръстър	РИМ Силистра, инв. № 54		Зап. вис. 6,0 см Шир. 4,3 см	Атанасов 1986: 78—79, рис. 2: 1.
2	Силистра-Дръстър	РИМ Силистра, инв. № 55		Вис. 8,3 см Шир. 5,2 см	Атанасов 1986: 78—79, рис. 2: 4.
3	Силистра-Дръстър, втори- чен гроб в цистов гроб в църква № 2	РИМ Силистра, инв. № 3295		Вис. 7,0 см Шир. 4,0 см	Ангелова 2002: 34, рис. 121: A.
4	Пъкюл луй Соаре			Вис. 6,2 см Шир. 4,6 см	Diaconu 1987: 113—114, Tab. LXXIX.
5	Пъкюл луй Соаре			Шир. 5,4 см	Diaconu 1987: 113—114, Tab. LXXIX.

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери (см) Други бележки	Литература
6	Диногоция-Гарван			Полуфабрикат (?)	Barnea 1967: 281—284, fig. 168: 10; Рябцева 2005: 350—351, рис. 1: 2.
7	Диногоция-Гарван				Barnea 1967: 281—284, fig. 168: 11; Рябцева 2005: 350—351, рис. 1: 3.
8	Диногоция-Гарван	Музей за история и археология-Тулча, инв. №4821		Вис. 6,9 см Шир. 4,8 см	Barnea 1967: 281—284, fig. 168: 12; Stănică 2005: 94; Рябцева 2005: 350— 351, рис. 1: 6.
9	Диногоция-Гарван				Barnea 1967: 281—284, fig. 168: 13; Рябцева 2005: 350—351, рис. 1: 5.
10	Диногоция-Гарван				Barnea 1967: 281—284, fig. 168: 14; Рябцева 2005: 350—351, рис. 1: 8.
11	Диногоция-Гарван				Barnea 1967: 281—284, fig. 168: 15.

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери (см) Други бележки	Литература
12	Диногоция-Гарван	Музей за история и археология-Тулча			Barnea 1973: 325, fig. 26: 7.
13	Исакча	Музей за история и археология-Тулча, инв. №42996		Вис. 6,9 см Шир. 4,0 см	Stănică 2005: 91
14	Нуфъру	Музей за история и археология-Тулча		-	Diaconu 1987: 114, no. 3; Mănușu-Adameșteanu 1992: 64; Рябцева 2005: 350—351, рис. 1: 7.
15	Истрия, намерен в женски гроб заедно амулет №16	Археологически музей-Истрия		Вис. 8,4 см Шир. 5,4 см	Suceveanu 1973: 495—502, fig. 3: 1; Рябцева 2005: 350—351, рис. 1: 11.
16	Истрия	Археологически музей-Истрия		Шир. 5,2 см	Suceveanu 1973: 495—502, fig. 3: 2; Рябцева 2005: 350—351, рис. 1: 9.
17	Варна-Римски терми	РИМ-Варна, инв. №5038		Вис. 7,1 см Зап. шир. 2,6 см	Йотов 2000: 210, рис. 1: 6.

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери (см) Други бележки	Литература
18	Варна-Римски терми	РИМ-Варна, инв. № 5039		Вис. 6,6 см Шир. 4,5 см	Йотов 2000: 210, рис. 1: 7.
19	Варна-Римски терми	РИМ-Варна, инв. № 5041		Вис. 7,9 Шир. 5,6 см	Йотов 2000: 210, рис. 1: 15.
20	Скала	ОИМ-Тервел, инв. № 5041			Йотов, Атанасов 1998: 48, 120, кат. № 364, рис. 86: 1.
21	Одърци, Некропол № 2, гроб № 121	РИМ-Добрич, пол. инв. № 201		Зап. вис. 2,0 см Зап. шир. 2,0 см	Дончева-Петкова 2005: 92—93, 172, Таб. XXVI: 1216.
22	“Глоджево” или Североизточна България ¹	РИМ-Шумен, инв. № 22379		Зап. вис. 4,4 см Шир. 4,2 см Полуфабрикат	Крумова 1999: 143—144, рис. 1: 1.
23	“Глоджево” или Североизточна България ²	РИМ-Шумен, инв. № 22393		Вис. 7,0 см Шир. 4,0 см	Крумова 1999: 143—144, рис. 1: 3.
24	Плиска-Вътрешен град, Малък дворец	НАИМ-Шумен, пол. инв. № 77			Йотов 2000: 210, рис. 1: 13.

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери (см) Други бележки	Литература
25	Плиска-Вътрешен град, североизточно от Малкия дворец	НАИМ-Шумен, пол. инв. № 101			Йотов 2000: 210, рис. 1: 13.
26	Плиска-Вътрешен град, Малък дворец	НАИМ-Шумен, пол. инв. № 105			Йотов 2000: 210, рис. 1: 12.
27	Плиска, Западна крепостна стена			Вис. 5,1 см Шир. 4,2 см	Константинов 2015: 202, рис. 2: 2.
28	Преслав, Царски дворец	ОИМ-Преслав		Шир. 4,0 см	Бонев 2009: 178—182.
29	Вълнари, землено укрепление	РИМ-Варна, инв. № 5040		Вис. 6,0 см Зап. шир. 1,7 см	Йотов 2000: 210, рис. 1: 8.
30	„Долище“, местността Переклика (?)	РИМ-Варна, инв. № 3255		Зап. вис. 4,9 Зап. шир. 2,9 см	Йотов 2000: 210, рис. 1: 5.

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери (см) Други бележки	Литература
31	Валя Дачилор	Музей за история и археология-Констанца, инв. № 37501		Зап. вис. 5,51 см Шир. 3,77 см	Papasiņa 1990: 359—361.
32	Североизточна България, Новопазарско (?)	РИМ-Варна, инв. № 4942		Зап. вис. 5,7 см Шир. 4,1 см	Йотов 2000: 210, рис. 1: 11.
33	Североизточна България	РИМ-Варна, инв. № 6218			Йотов 2000: 210, рис. 1: 10.
34	Североизточна България	РИМ-Варна			Йотов 2000: 210, рис. 1: 3.
35	Североизточна България	РИМ-Варна, инв. № 5065		Вис. 7,3 см Шир. 4,3 см	Валериев 2015, кат. № 34.
36	Североизточна България ³	РИМ-Варна, инв. № 6219		Вис. 6,1 см Шир. 3,8 см	Валериев 2015, кат. № 35.
37	Североизточна България, село Балик (?)	РИМ-Варна, инв. № 6031			Валериев 2015, кат. № 36.

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери (см) Други бележки	Литература
38	Североизточна България	РИМ-Варна, НСФ инв. №42		Зап. шир. 3,4 см	Валериев 2015, кат. №37.
39	Североизточна България	Частна колекция			Валериев 2015, кат. №38.
40	Североизточна България	Частна колекция		Полуфабрикат — халката за закачане и някои от ажурните елементи не са доработени	Валериев 2015, кат. №39.
41	Североизточна България	Частна колекция или РИМ-Шумен ⁴			Валериев 2015, кат. №40.
42	Букурещ, квартал Стрълуешти, селище X—XI в.				Spinei 1973: 284, fig. 5: 3; Рябцева 2005: 350—351, рис. 2: 20.
43	Тодирени (окръг Ботошани, Румънска Молдова), къснономадско гробно съоръжение, намерен заедно с друг еднакъв ажурен амулет и трети амулет с трапецовидна форма (кат. №№43, 54)	Музей за история и археология-Ботошани, инв. №494		Вис. 9,1 см Шир. 4,4 см	Spinei 1973: 277—292, fig. 1: 3, fig. 2: 3; Spinei 1985: 117, fig. 27: 11.

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери (см) Други бележки	Литература
44	Тодирени	Музей за история и археология-Ботошани, инв. №494		Вис. 9,2 см Шир. 4,3 см	Spinei 1973: 277—292, fig. 1: 4, fig. 2: 4; Spinei 1985: 117, fig. 27: 13.
45	Берешт (окръг Галац), къснономадски гроб				Spinei 1985: 110, fig. 27: 10.
46	Бръхъшешт (окръг Галац), случайна находка			Вис. 5,3 см Шир. 4,1 см	Spinei 1973: 283, fig. 1: 2, fig. 2: 2.
47	Паланка (Южна Молдова), къснономадски гроб				Рябцева 2005: 350, рис. 1: 1.
48	Румъния, неизвестно местонамиране				Рябцева 2005: 350—351, рис. 1: 14.

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери (см) Други бележки	Литература
49	Молдова, неиз- вестно местонами- ране				Рябцева 2005: 354, рис. 3: 14.

Група II. Правоъгълни и трапецовидни

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери (см) Други бележки	Литература
50	Диногечия-Гарван			Шир. 2,6/3,0 см	Barnea 1976: 275—278, fig.—1: 1.
51	Диногечия-Гарван			Шир. 2,5/3,0 см	Barnea 1976: 275—278, fig. 1: 2.
52	Варна, открит е през 1935 г. на ул. Дондуков в района на Римските терми в жилищни структу- ри от XI в. ⁵	РИМ-Варна, инв. № IV 481		Вис. 7,8 см Шир. 3,8 см	Валериев 2015: кат. № 51.

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери (см) Други бележки	Литература
53	Варна, открит е при археологическо проучване през 1963 г. в района на Римските терми (кв. 3/1,80) в жилищни структури от XI в. ⁶	РИМ-Варна, инв. № IV 482		Вис. 6,8 Шир. 3,0 см	Валериев 2015, кат. № 52.
54	Североизточна България ⁷	Частна колекция		Вис. ок. 6,0 см Шир. ок. 3,0 см	Валериев 2015, кат. № 53.
55	Тодирени (окръг Ботошани)	Музей за история и археология-Ботошани		Вис. 7,4 см	Spinei 1973: 277—292, fig. 1: 1; 2: 1; Spinei 1985: 117, fig. 27: 12.

Група III. Луновидни и палметовидни

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери (см) Други бележки	Литература
56	Варна, намерен в жилищни структури от XI в. в района на Римските терми (кв. 3/1,80) при археологическо проучване през 1963 г.	РИМ-Варна, инв. № IV 483		Вис. 6,7 см Шир. 3,2 см	Валериев 2015, кат. № 55.

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери (см) Други бележки	Литература
57	Плиска, сгради при южния сектор на западната крепостна стена				Йотов 2000: 210, рис. 1: 16.
58	Плиска	НАИМ-София, инв. №4302		Зап. вис. 3,7 см Шир. 4,3 см	Валериев 2015, кат. №57.
59	Североизточна България	РИМ-Варна, инв. №5773		Вис. 5,9 см	Валериев 2015, кат. №58.
60	Североизточна България	Частна колекция		Шир. 3,2 см	Валериев 2015, кат. №59.

Бележки:

¹ Смятам, че по-удачно би било като местонамиране на амулетите от Глоджево (кат. №22, 23) да се посочи най-общо Североизточна България, в инвентарната книга на РИМ-Шумен е посочено, че един от листовидните амулети е от Исперихско (кат. №22), другият от Шуменско (кат. №23).

² Един от амулетите от Глоджево (кат. №23) има сходство с друг ажурен амулет от Пъкуюл луй Соаре, а също и с един от амулетите от Дръстър (кат. №1) и този от Скала (кат. №20) (Йотов, Атанасов 1998: 120). Според Т. Крумова този амулет от Глоджево е еднакъв с ажурен амулет от Бръхъшешти (кат. №45) (Spinei 1973: 281, fig. 2: 2; Крумова 1999: 143).

³ Този амулет е сходен с един амулет от Берешти (кат. №44), а също така и с друг с неизвестно местонамиране от Молдова (кат. №48).

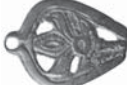

⁴ Снимка на този амулет ми е предоставена от доц. Стела Дончева.

⁵ Амулетът е с трапецовидна форма и украса „птиче око“. Сходен е с амулетите от Диногечия (кат. №49, 50).

⁶ Амулетът е с правоъгълна форма и украса „птиче око“.

⁷ Амулет с трапецовидна форма украсен с тънки резки, които ограждат правилни и неправилни геометрични фигури.

Приложение.
Металографски анализ на къснономадските пандантиви-амулети

Музей инв. №	Местонамиране	Образ	Cu	Sn	Pb	Fe	As	Ni	Se	Ta	Co	Zn	Ag	Mn	Sb	Cr	Zr	Pd	Bi
Амулети листовидни ажурни																			
Вн-3255	Долище		96,7 96,2 96,4	0,41	2,11 2,99 2,46			0,28				0,79 0,83 0,80							
Вн-4942	Североизточна България, Новопазарско (?)		52,3 51,9 51,9	26,5 27,7 27,0	13,7 13,7 13,4	1,05 2,66 2,96 0,54 3,05	2,66 2,96 3,05	0,24 0,18 0,04			0,05 0,05	1,58 1,70 1,83	2,00 2,04 1,99						
Вн-5038	Варна-Римски терми		95,5 94,0 93,6	2,17 3,30 2,96	2,09 2,69 2,45			0,25				0,52				0,43			
Вн-5039	Варна-Римски терми		75,7 72,2 64,6	7,24 4,94 9,68	14,9 18,5 19,4	0,28 0,40 0,34	2,67 3,28		0,04	1,19 1,28 1,11		0,63							
Вн-5040	Вълчари		96,6 96,1 96,8	0,30 0,25	1,58 2,04 1,91		0,61 0,53	0,26			0,01	0,88 0,87 0,80				0,51			
Вн-5041	Варна-Римски терми		55,2 59,6 54,7	14,1 6,39 7,66	21,0 29,7 36,0	2,64 0,45 0,40	2,87 2,91		0,04	0,85 0,98 1,27		0,86			0,33	2,13			
Вн-5065	Североизточна България		84,6 69,4 80,8	8,25 17,5 9,96	6,93 9,40 7,04	0,46 0,35	2,05 1,80	0,20				0,51							

Музей инв. №	Местонамиране	Образ	Cu	Sn	Pb	Fe	As	Ni	Se	Ta	Co	Zn	Ag	Mn	Sb	Cr	Zr	Pd	Bi
Вн-6031	Североизточна България		76,3 79,9 83,9	7,18 5,74 4,80	10,6 9,25 7,37	1,38 1,01 0,44	2,24 2,62 1,99		0,04			1,30 1,40 1,29		0,22	0,90				
Вн-6218	Североизточна България		55,7 73,0	19,6 12,0	17,9 13,1	1,40 0,56	3,17	0,13				2,22 1,44							
Вн-6219	Североизточна България		93,5 94,3 95,3	3,06 2,85 2,75	0,97 0,83 0,37		1,45 1,26 1,04	0,27				0,58 0,61 0,59		0,18 0,15					
Вн-НСФ-42	Североизточна България		60,8 60,5	15,8 16,3	17,7 19,1	1,35 0,81	3,17 3,22		0,06 0,04										0,56
Пл-77	Плиска		95,8 95,0 96,0	0,32	4,18 4,50 3,75			0,23 0,26											
Пл-101	Плиска		65,4 67,3 76,8	21,4 20,7 14,3	7,61 7,27 5,14		2,79 2,77 1,79			0,99		1,88 1,91 1,88							
Пл-105	Плиска		56,0 62,4 57,5	24,6 21,2 23,7	11,1 9,52 10,2	0,79 0,75 1,03	3,08 2,67 3,09	0,18	0,04		0,05	4,45 3,29 4,42							
Шн-22379	„Глоджево“ (?)		68,5 63,9 74,1	11,6 16,1 9,81	16,3 16,4 12,9	0,37 0,36 0,30	2,97 3,10 2,91		0,08 0,07 0,04								0,09		
Шн-22393	„Глоджево“ (?)		83,4 81,9 81,8	5,67 5,86 5,56	8,65 9,71 9,79	0,30 0,31	1,98 2,14 2,30		0,04			0,51							

Музей инв. №	Местонамиране	Образ	Cu	Sn	Pb	Fe	As	Ni	Se	Ta	Co	Zn	Ag	Mn	Sb	Cr	Zr	Pd	Bi
Шн-22528	„Глоджево“ (?)		45,7 48,9 51,8	9,74 8,17 8,55	42,9 35,1 31,6	1,02 0,36 0,68	5,73 5,71	0,15		1,70		0,48 0,50						1,69	
Сс-55	Силистра		69,7 64,2 69,5	21,5 21,7 20,9	5,59 10,6 6,30	0,44 0,43 0,64	2,01 2,54 2,04	0,13	0,05		0,05	0,63 0,54 0,65							
Сс-3295	Силистра		96,4 96,7 97,0		3,06 2,77 2,75	0,51 0,53		0,23			0,02								

Амулети трапецовидни и правоъгълни

Вн-481	Варна-Римски терми		97,1 98,8 99,0		0,68 0,69 0,68		0,39 0,33 0,31			1,19		0,61		0,13					
Вн-482	Варна-Римски терми		95,6 95,6 96,0	2,03 1,95 1,92	1,80 1,88 1,35		0,53 0,59 0,46	0,24											

Амулети палметовидни и луновидни

Вн-483	Варна-Римски терми		62,9 62,1	7,78 6,22	11,0 16,5	13,5 9,60	1,84					0,56				4,74 2,88			0,34
Вн-5773	Североизточна България		97,0 97,5 97,6	0,36	1,92 1,61 1,84		0,61 0,70				0,01	0,53		0,13 0,21					

Литература

- Ангелова С. 2002. Разкопките на църква №2. Археологическо проучване на Дръстър (14 години по-късно). *Добруджа* 20, 12—39.
- Ангелова С. 2013. Дръстър и печенегите. *Добруджа* 24—25, 247—250.
- Артамонов М.И. 1958. Саркел-Белая Вежа. *МИА* 62, 7—84.
- Атанасов Г. 1986. Средновековни амулети от Силистра. *ИНМВ* 22, 74—81.
- Бонев С. 2009. Амулет „печенежки“ тип — за първи път в Преслав. *Приноси към българската археология* 5, 178—182.
- Валериев Й. 2015. Късномадски пандантиви амулети от района на Долния Дунав. *Пътуване към България* 4, 491—524.
- Гаврилина Л.М. 1985. Кочевническия украсения Х в. *СА* (3), 214—226.
- Димитров Я. 1995. Църква и некропол във външния град на Плиска (края на Х—ХІ в.). *Плиска-Преслав* 7, 42—70.
- Дончева-Петкова Л. 2005. *Одърци. Некрополи от ХІ в.* София: Проф. Марин Дринов.
- Йотов В. 2000. О материалната култура печенегов к югу от Дуная — листовидные ажурные амулети ХІ в. *Stratum plus* (5), 209—212.
- Йотов В., Атанасов Г. 1998. *Скала. Крепост от Х—ХІ век.* Велико Търново.
- Константинов К. 2015. Метални накити и коланни гарнитури от разкопките на комплекса при южния сектор на западната крепостна стена в Плиска. *Плиска-Преслав* 11, 199—216.
- Крумова Т. 1999. Печенежские памятники в Северо-Восточной Болгарии. *Analele Asociației Naționale a Tinerilor Istorici din Moldova* 1, 142—149.
- Курта Ф. 2013. Образ и археология печенегов. *Stratum plus* (5), 1—32.
- Нарожный Е.И. 2003. О половецких изваяниях и святилищах XIII—XIV вв. Северного Кавказа и Дона. *Степи Европы в эпоху средневековья* 3, 245—274.
- Орлов Р.С. 1984. Північнопричорноморський центр художньої металообробки у Х—ХІ ст. *Археологія* 47, 24—44.
- Плетнёва С.А. 1958. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. *МИА* 62, 151—226.
- Рашев Р. 2003. Съмнителни и недостоверни паметници на прабългарската култура. В: *Studia protobulgarica et mediaevalia Europensia. По случай 100 годишнината от рождението на В. Бешевлиев.* София, 158—174.
- Рашев Р. 2008. *Българската езическа култура VII—IX в.* София: Брифон.
- Рябцева С. 2005. О листовидных украшениях подвесках, копоушках и решмах. *Revista arheologică* (1), 350—358.
- Станко В.Н. 1960. Детское захоронение кочевника в XI в. возле с. Тузлы. *ЗОАО* 34 (1), 281—284.
- Тъпкова-Займова В. 1976. *Долни Дунав — гранична зона на византийския запад. Към историята на северните и североизточните български земи, края на Х—ХІІ в.* София: БАН.
- Филипченко В.А. 1959. Погребение X в. в Астраханской области у с. Лапас. *СА* (2), 239—242.
- Barnea I. 1967. Podoabele de metal. În: Ștefan Gh., Barnea I., Comșa M., Comșa E. *Dinogetia. Vol. 1. Asezarea feudală timpurie de la Biserica-Garvăn.* București.
- Barnea I. 1976. Pandantive din epoca feudală de la Dinogetia. *SCIVA* 2, 275—278.
- Bolșacov-Ghimpu A.A. 1967. La localisation de la cité byzantine de Demnitzikos. *RESEE* (3—4), 543—549.
- Diaconu P. 1978. *Les Coumans au Bas Danube aux XIe et XIIe siècles.* București.
- Diaconu P. 1987. Două pandantive foliforme de bronz de la Păcuil lui Soare. *CCDJ* (3—4), 113—114.
- Fiedler U. 2013. Zur Suche nach dem archäologischen Niederschlag von Petschenegen, Uzen und Kumanen in den Gebieten südlich der unteren Donau. In: Curta F., Petru-Maleon B. (eds.). *The Steppe lands and the world beyond them. Studies in honor of Victor Spinei on his 70th birthday.* Iași, 249—285.
- Madgearu A. 2003. The Periphery against the Centre: the Case of Paradunavon. *ЗРВИ* 40, 49—56.
- Mănucu-Adameșteanu G. 1984. Descoperiri mărunte de la Isaccea. *Peuce* 9, 237—255.
- Mănucu-Adameșteanu G. 1992. Aspecte ale culturii materiale vechi românești în lumina descoperirilor de la București (secolele IX—XI). *Cercetări arheologice în București* 4, 57—73.
- Mănucu-Adameșteanu G. 2001. *Istoria Dobrogei în perioada 969—1204. Contribuții arheologice și numismatice.* București.
- Oberländer-Târnoveanu I. 1980. Stațiuni antice pe raza comunei Mahmudia (jud. Tulcea). *Peuce* 8, 55—76.
- Oța S. 2008. *Orizonturi funerare din Banatul istoric (secolele X—XIV).* Sibiu.
- Papasima T. 1990. Pandantiv foliaceu descoperit în Dobrogea. *Pontica* 23, 359—361.
- Spinei V. 1973. Découvertes de l'étape tardive des migrations à Todireni (dép. de Botoșani). *Dacia* 17, 277—292.
- Spinei V. 1985. *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X—XII. Români și turanici.* Iași.
- Suceveanu A. 1973. Un mormânt din secolul XI e.n. la Histria. *SCIV* 24 (3), 495—502.
- Stănică A. 2005. Prelucrarea metalelor în secolele X—XV. În: *Aspecte privind prelucrarea și circulația metalelor în Dobrogea din Preistorie până în Evul mediu.* Tulcea, 73—105.
- Țeicu D. 2009. *Arta minoră medievală din Banat.* Timișoara.

References

- Angelova, S. 2002. In *Dobrudzha (Dobruja)* 20, 12—39 (in Bulgarian).
- Angelova, S. 2013. In *Dobrudzha (Dobruja)* 24—25, 247—250 (in Bulgarian).
- Artamonov, M.I. 1958. In *Materialy i issledovaniia po arkheologii (Materials and Studies in the Archaeology of the USSR)* 62, 7—84 (in Russian).
- Atanasov, G. 1986. In *Izvestiya na narodniya muzej vŭv Varna (Reports of Varna National Museum)* 22, 74—81 (in Bulgarian).
- Bonев, S. 2009. In *Prinosi kŭm bŭlgarskata arkheologiya (Contributions to the Bulgarian Archaeology)* 5, 178—182 (in Bulgarian).
- Valeriev, J. 2015. In *Pŭtuvane kŭm Bŭlgariya (Paths to Bulgaria)* 4, 491—524 (in Bulgarian).
- Gavrilina, L.M. 1985. In *Sovetskaiia Arkheologiya (Soviet Archaeology)* (3), 214—226 (in Russian).
- Dimitrov, Ya. 1995. In *Pliska-Preslav (Pliska-Preslav)* 7, 42—70 (in Bulgarian).
- Doncheva-Petkova, L. 2005. *Odŭrtsi — nekropoli ot XI vek (Odŭrtsi,*

- the Necropolises of 11th Century). Sofia: "Professor Marin Drinov" Publ. (in Bulgarian).
- Yotov, V. 2000. In *Stratum plus. Archaeology and Cultural Anthropology* (5), 209—212 (in Russian).
- Yotov, V., Atanasov, G. 1998. *Skala. Krepost ot X—XII v. do s. Kladentsi, Tervelsko (Skala, a Fortress of 10th—12th Centuries near the Kladentsi Village, Tervel District)*. Veliko Tarnovo (in Bulgarian).
- Konstantinov, K. 2015. In *Pliska-Preslav (Pliska-Preslav)* 11, 199—216 (in Bulgarian).
- Krumova, T. 1999. In *Analele Asociației Naționale a Tinerilor Istorici din Moldova* 1, 142—149 (in Russian).
- Curta, F. 2013. In *Stratum plus. Archaeology and Cultural Anthropology* (5), 1—32 (in Russian).
- Narozhnyi, E.I. 2003. In Evglevskii, A.V. (ed.). *Stepi Evropy v epokhu srednevekov'ia (European Steppes in the Middle Ages)* 3. *Polovetsko-zolotoordynskoe vremia (Cuman and Golden Horde Period)*. Donetsk: Donetsk National University, 245—274 (in Russian).
- Orlov, R.S. 1984. In *Arkheolohiya (Archaeology)* 47, 24—44 (in Ukrainian).
- Pletneva, S.A. 1958. In *Materialy i issledovaniia po arkheologii (Materials and Studies in the Archaeology of the USSR)* 62, 151—226 (in Russian).
- Rashev, R. 2003. In *Studia protobulgarica et mediaevalia Europensia*. Sofia, 158—174 (in Bulgarian).
- Rashev, R. 2008. *Bălgarskata ezicheska kultura VII—IX v. (Bulgarian Pagan Culture of 7th—9th Centuries)*. Sofia: "Brifon" Publ. (in Bulgarian).
- Ryabtseva, S.S. 2005. In *Revista arheologică* (1), 350—358 (in Russian).
- Stanko, V.N. 1960. In *Zapiski Odesskogo arkheologicheskogo obshchestva (Writings of the Odessa Archaeological Society)* 34 (1), 281—284 (in Russian).
- Tăpkova-Zaimova, V. 1976. *Dolni Dunav — granichna zona na vizantijskiya zapad. Kăm istoriyata na severnite i severoiztochnite zemi, kraya na X—XII v. (Lower Danube — the Border Zone of the Byzantine West. To the History of Northern and North-Eastern Lands in 10th—12th Centuries)*. Sofia: Bulgarian Academy of Sciences (in Bulgarian).
- Filipchenko, V.A. 1959. In *Sovetskaia Arkheologiya (Soviet Archaeology)* (2), 239—242 (in Russian).
- Barnea, I. 1967. Podoabele de metal. In Ștefan, Gh., Barnea, I., Comșa, M., Comșa, E. *Dinogetia*. Vol. 1. *Asezarea feudală timpurie de la Biserica-Garvăn*. București.
- Barnea, I. 1976. Pandantive din epoca feudală de la Dinogetia. *SCI-VA* 2, 275—278.
- Bolșacov-Ghimpu, A.A. 1967. La localisation de la cité byzantine de Demnizikos. *RESEE* (3—4), 543—549.
- Diaconu, P. 1978. *Les Coumans au Bas Danube aux XIe et XIIe siècles*. București.
- Diaconu, P. 1987. Două pandantive foliforme de bronz de la Păcuil lui Soare. *CCDJ* (3—4), 113—114.
- Fiedler, U. 2013. Zur Suche nach dem archäologischen Niederschlag von Petschenegen, Uzen und Kumanen in den Gebieten südlich der unteren Donau. In Curta F., Petru-Maleon B. (eds.). *The Steppe lands and the world beyond them. Studies in honor of Victor Spinei on his 70th birthday*. Iași, 249—285.
- Madgearu, A. 2003. The Periphery against the Centre: the Case of Paradunavon. *Zbornik radova Vizantološkog instituta (Recueil des travaux de l'institute d'études byzantines)* 40, 49—56.
- Mănucu-Adameșteanu, G. 1984. Descoperiri mărunte de la Isaccea. *Peuce* 9, 237—255.
- Mănucu-Adameșteanu, G. 1992. Aspecte ale culturii materiale vechi românești în lumina descoperirilor de la București (secolele IX—XI). *Cercetări arheologice în București* 4, 57—73.
- Mănucu-Adameșteanu, G. 2001. *Istoria Dobrogei în perioada 969—1204. Contribuții arheologice și numismatice*. București.
- Oberländer-Tâmoveanu, I. 1980. Stațiuni antice pe raza comunei Mahmudia (jud. Tulcea). *Peuce* 8, 55—76.
- Oța, S. 2008. *Orizonturi funerare din Banatul istoric (secolele X—XIV)*. Sibiu.
- Papasima, T. 1990. Pandantiv foliaceu descoperit în Dobrogea. *Pontica* 23, 359—361.
- Spinei, V. 1973. Découvertes de l'étape tardive des migrations à Todireni (dép. de Botoșani). *Dacia* 17, 277—292.
- Spinei, V. 1985. *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X—XII. Români și turanici*. Iași.
- Suceveanu, A. 1973. Un mormânt din secolul XI, e.n. la Histria. *SCIV* 24 (3), 495—502.
- Stănică, A. 2005. Prelucrarea metalelor în secolele X—XV. In *Aspecte privind prelucrarea și circulația metalelor în Dobrogea din Preistorie până în Evul mediu*. Tulcea, 73—105.
- Țicu, D. 2009. *Arta minoră medievală din Banat*. Timișoara.

Статья поступила в сборник 21 января 2019 г.

Yoto Valeriev (Burgas, Bulgaria). Doctor of Archaeology. Burgas Museum of History¹.

Валериев Йото (Бургас, България). Доктор археологии. Исторический музей Бургаса.

E-mail: yotov_81@abv.bg

Address: ¹ Lermontov St., 31, Burgas, 8000, Bulgaria

Список сокращений

АВЕС	— Археология Восточно-Европейской степи. Саратов.
АГОИАМЗ	— Астраханский государственный объединенный историко-архитектурный музей-заповедник. Астрахань.
АДСВ	— Античная древность и средние века. Свердловск.
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні. Київ.
АЕС	— Археология Евразийских степей. Казань.
АИК	— Археологические исследования в Крыму. Симферополь.
АИУ	— Археологические исследования на Украине. Киев.
АКМ	— Археологическая карта Молдавии. Кишинёв.
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України. Полтава.
АН МССР	— Академия наук Молдавской ССР. Кишинёв.
АН РТ	— Академия наук Республики Татарстан. Казань.
АН СССР	— Академия наук СССР. Москва.
АНО НИЦ	— Автономная некоммерческая организация «Научно-исследовательский центр по сохранению культурного наследия». Саратов.
АО	— Археологические открытия. Москва.
АС	— Археологический съезд.
АЭАЕ	— Археология, этнография и антропология Евразии. Новосибирск.
БАН	— Българската Академия на науките. София.
БГИАМЗ	— Болгарский государственный историко-архитектурный музей-заповедник. Болгар.
БГИАПМЗ	— Билярский государственный историко-археологический и природный музей-заповедник. Билярск.
БИ	— Боспорские исследования. Симферополь; Керчь.
БНЦ СО РАН	— Бурятский научный центр Сибирского отделения Российской Академии наук. Улан-Удэ.
БСП	— Българите в Северното Причерноморие. Одесса.
ВАШ	— университет «Высшая Антропологическая Школа». Кишинёв.
ВВМ	— Весник Војног музеја. Београд.
ВГУ	— Воронежский государственный университет. Воронеж.
ВДИ	— Вестник древней истории. Москва.
ВИГл	— Војно-историјски гласник. Београд.
ВИСб	— Военно-исторически сборник. София.
ВКЛ	— Великое княжество Литовское.
ВКНЛУ	— Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Київ.
ВНОТ	— Вестник научного общества татароведения. Казань.
ВНУ «ЛП». АД	— Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Армія та держава. Львів.
ВолГУ	— Волгоградский государственный университет. Волгоград.
ГАСО	— Государственный архив Саратовской области. Саратов.
ГИАМЗ	— Государственный историко-археологический музей-заповедник.
ГИМ	— Государственный исторический музей. Москва.
ГМИИ РТ	— Государственный музей изобразительных искусств Республики Татарстан. Казань.
ГЭ	— Государственный Эрмитаж. Ленинград / Санкт-Петербург.
ДВГУ	— Дальневосточный государственный университет. Владивосток.
ДВНЦ АН СССР	— Дальневосточный научный центр Академии наук СССР. Владивосток.
ДВО РАН	— Дальневосточное отделение Российской Академии наук. Владивосток.
ДонГУ	— Донецкий государственный университет. Донецк.
ДонНУ	— Донецкий национальный университет. Донецк.
ДП	— Древнее Причерноморье, Одесса.
ДСПиК	— Древности Степного Причерноморья и Крыма. Запорожье.
ДСЦА	— Древности Сибири и Центральной Азии. Горно-Алтайск.
ЖМНП	— Журнал Министерства народного просвещения. Санкт-Петербург.
ЗГУ, ЗНУ	— Запорожский государственный (национальный) университет. Запорожье.
ЗО	— Золотоордынское обозрение. Казань.
ЗОО	— Записки Одесского археологического общества. Одесса.
ЗОКМ	— Запорожский областной краеведческий музей. Запорожье.
ЗОНТОАМ	— Записки отдела нумизматики и торевтики Одесского археологического музея. Одесса.
ЗООИД	— Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса.
ЗОРСА	— Записки отдела русской и славянской археологии. Санкт-Петербург.

ЗРВИ	— Зборник радова Византолошког института. Београд.
ЗЦ	— Золотоордынская цивилизация. Казань.
ИА АН РТ	— Институт археологии им. А. Х. Халикова Академии наук Республики Татарстан. Казань.
ИА НАНУ	— Институт археологии Национальной академии наук Украины. Киев.
ИА РАН	— Институт археологии Российской Академии наук. Москва.
ИАИАНД	— Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону. Азов.
ИАК	— Известия Императорской археологической комиссии. Санкт-Петербург.
ИАК РАН	— Институт археологии Крыма Российской академии наук. Симферополь.
ИВ РАН	— Институт востоковедения Российской Академии наук. Москва.
ИВИ РАН	— Институт всеобщей истории Российской Академии наук. Москва.
ИЕИМ	— Известия на Етнографския институт и музей. София.
ИИ АН РТ	— Институт истории им. Ш. Марджани Академии наук Республики Татарстан. Казань.
ИИВЕ	— Исследования по истории Восточной Европы. Минск.
ИИВИ	— Известия на Института за военна история. София.
ИИДС	— Известия на Историческото дружество в София. София.
ИИМ Кюстендил	— Известия на Историческия музей — Кюстендил.
ИИМК	— Институт истории материальной культуры Российской Академии наук. Ленинград / Санкт-Петербург.
ИМКУ	— История материальной культуры Узбекистана. Ташкент; Самарканд.
ИМЮИБ	— Известия на музеите в Югоизточна България. Пловдив.
ИНАИ	— Известия на националния археологически институт. София.
ИНМВ	— Известия на народния музей във Варна. Варна.
ИТОИАЭ	— Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. Симферополь.
ИТУАК	— Известия Таврической ученой архивной комиссии. Симферополь.
ИЯЛИ, ИЯЛИ АН РТ	— Институт языка, литературы и истории им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. Казань.
ІА НАНУ	— Інститут археології Національної Академії Наук України. Київ.
ІУ НАНУ	— Інститут історії України Національної Академії Наук України. Київ.
КБН	— Корпус боспорских надписей. Москва.
КД; ІК	— Княжа доба: історія і культура. Львів.
КДПУ	— Кировоградський державний педагогічний університет. Кировоград.
КЗВМ СУАК	— Книга записи вещей музея Саратовской ученой архивной комиссии, Саратов.
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии. Москва.
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии Академии наук Украинской ССР. Киев.
КСИИМК	— Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР. Москва; Ленинград / Санкт-Петербург.
КубГУ	— Кубанский государственный университет. Краснодар.
ЛГУ	— Ленинградский государственный университет. Ленинград.
ЛНУ	— Львівський національний університет. Львів.
МА К(П)ФУ	— Музей археологии Казанского (Поволжского) федерального университета. Казань.
МАВДС	— Материалы по археологии Волго-Донских степей. Волгоград.
МАИАСК	— Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма. Севастополь; Тюмень; Нижневартовск.
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь; Керчь.
МарГУ	— Марийский государственный университет. Йошкар-Ола.
МГУ	— Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. Москва.
МДАПВ	— Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття та Волини. Львів.
МДАСУ	— Матеріали та дослідження з археології Східної України. Луганськ.
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР. Москва; Ленинград.
НАВ	— Нижневолжский археологический вестник. Волгоград.
НАН	— Национальная академия наук.
НАНУ	— Национальная Академия наук Украины. Киев.
НВУУ	— Науковий вісник Ужгородського університету. Ужгород.
НГПИ	— Нижегородский государственный педагогический институт им. М. Горького. Нижний Новгород.
НГУ	— Новосибирский государственный университет. Новосибирск.
НиЭ	— Нумизматика и эпиграфика. Москва.
НКЦ	— Национальный культурный центр.
НМ РТ	— Национальный музей Республики Татарстан. Казань.
НЭ	— Нумизматика и эпиграфика. Москва.
ОАК	— Отчёты Императорской археологической комиссии. Санкт-Петербург.
ОІКМ	— Одеський історико-краєзнавчий музей. Одеса.
ОНУ	— Одесский национальный университет. Одесса.
ПА	— Поволжская Археология. Казань.
ПУУ	— Питання історії України. Чернівці.
ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей.
РА	— Российская археология. Москва.
РАЕ	— Российский археологический ежегодник. Санкт-Петербург.

РАН	— Российская Академия наук. Москва.
РАНХиГС	— Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации. Москва.
РГВИА	— Российский государственный военно-исторический архив. Москва.
РИМ	— Регионален исторически музей. Варна.
РСМ	— Раннеславянский мир. Археология славян и их соседей. Москва.
РФК	— развитие функций круга.
РФСОН	— Российский фонд содействия образованию и науке. Москва.
СА	— Советская археология. Москва.
САИ	— Свод археологических источников. Москва; Ленинград.
СБАН	— Списание на Българската Академия на науките. София.
СГУ	— Саратовский государственный университет. Саратов.
СГЭ	— Сообщения Государственного Эрмитажа. Санкт-Петербург.
СМЛ	— Славяно-молдавские летописи XV—XVI вв. Москва.
СНУ	— Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля. Луганськ.
СОГУ	— Северо-Осетинский государственный университет им. К.Л. Хетагурова. Орджоникидзе.
СОИМК	— Самарский областной историко-краеведческий музей им. П.В. Алабина. Самара.
СПбГУ	— Санкт-Петербургский государственный университет. Санкт-Петербург.
ССПіК	— Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Запоріжжя.
СУАК	— Саратовская ученая архивная комиссия, Саратов.
СЭ	— Советская Этнография. Москва.
ТГЭ	— Труды Государственного Эрмитажа. Санкт-Петербург.
ТНКП	— Татарский народный комиссариат просвещения. Казань.
Труды ГИМ	— Труды Государственного Исторического музея. Москва.
ТСУАК	— Труды Саратовской ученой архивной комиссии. Саратов.
УАВ	— Уфимский археологический вестник. Уфа.
УЖ	— Український історичний журнал. Київ.
УПЦ КП	— Украинская Православная Церковь Киевского Патриархата.
УТОПІК	— Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури. Київ.
ЦАИ АГПА	— Центр археологических исследований Армавирской государственной педагогической академии. Армавир.
ЦП НАНУ	— Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Київ.
ЮБК	— Южный берег Крыма.
ЮНЦ РАН	— Южный научный центр Российской Академии наук. Ростов-на-Дону.
AARMSI	— Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice. București.
Akadosmos	— Akadosmos. Revistă de știință, inovare, cultură și artă. Chișinău.
AM	— Arheologia Moldovei. Iași.
ArhMed	— Arheologia medievală. Cluj Napoca.
ArhMold	— Arheologia Moldovei. Iași.
ARSR	— Academia Republicii Socialiste România. București.
ASCSA	— American School of Classical Studies at Athens.
BAR IS	— British Archaeological Reports, International Series. Oxford.
BSMRHA	— Bolgar State Museum-Reservation of History and Architecture. Bolgar.
BSNR	— Buletinul Societății Numismatice Române. București.
CCDJ	— Cultură și civilizație la Dunărea de Jos. Călărași.
CIG	— Corpus Inscriptionum Graecarum. Berolini.
CN	— Cercetări Numismatice. București.
DIR	— Documente privind istoria României. București.
DOP	— Dumbarton Oaks Papers. Cambridge, Mass.
IA URZ	— Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego. Rzeszów.
ICOMOS	— International Council on Monuments and Sites. Paris.
IOSPE	— Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropoli.
NMRT	— National Museum of the Republic of Tatarstan. Kazan.
NyJAMÉ	— A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve. Nyíregyháza.
PAU	— Polska Akademia Umiejętności. Kraków.
RESEE	— Revue des Études Sud-Est Européennes. București.
SCIV	— Studii și Cercetări de Istorie Veche. București.
SCIIVA	— Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie. București.
SFECAG	— Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule. Marseille.
SH	— State Hermitage. Saint Petersburg.
Stratum plus	— Stratum plus. Археология и культурная антропология. Санкт-Петербург; Кишинёв; Одесса; Бухапест.
UNESCO	— United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. Paris.
VH	— Vojenská história. Bratislava.
WAW	— Wydawnictwo i Agencja Informacyjna WAW Grzegorz Wawoczny. Racibórz.